

Kaynak:

Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi,

Hazırlayanlar Ekmeleddin İhsanoğlu – Ramazan Şeşen – Cevat İzgi – Cemil Akpınar – İhsan Fazlıoğlu

Editör Ekmeleddin İhsanoğlu

İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) İstanbul 1977 s. 720-725

555. FATİN GÖKMEN (Ölm. 1955)

Takiyyuddin al-Raşid (ö. 993/1585)'dan 326 yıl sonra Türkiye'de gözlem ve araştırmaya dayalı astronomi çalışmalarının geliştiricisi ve Kandilli Rasathanesi'nin kurucusu olan astronom Muhammed Fatin Gökmen, ailecek Antalya'nın Akseki ilçesinin Gödene Bala köyünden olmakla birlikte, 1877 yılında babasının Rumeli kadılığı esnasında Rumeli'de doğdu. Baba tarafından Hacı Osmanlar, ana tarafından Bennâlar ailesine mensuptur. Babası, Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinde kadılıklarda bulunan Abdülgaffâr Efendi'dir. İlk tahsilini Gödene'de amcası Esad Efendi'den, Akseki ve Alanya'da yaptıktan sonra İstanbul'a geldi. Ödemişli Mustafa Fehmi Efendi'nin (ölm. 1912) derslerine devam ederek tahsilini tamamladı. Sultan Selim Muvakkithanesi'nde çalıştı. Bu arada zamanın müneccimbaşısı olan son müneccimbaşı Karlova'lı Hüseyin Hilmi Efendi'den (ölm. 1340/1924) eski astronomi ve takvim hazırlama usullerini öğrendi. Salih Zeki'nin teşvikiyle 1901'de İstanbul Dârülfünun'una girebilmek için önce İdadi bitirme imtihanlarını dışarıdan vermiş ve daha sonra Dârülfünun giriş imtihanlarında büyük bir başarı elde ederek birincilikle Fen Fakültesi'ne kaydolmuştur. Yine Salih Zeki Bey'in teşvikiyle astronomi ve matematik bilgilerini ilerletmek için kitap okumağa ve Fransızca öğrenmeğe başlamıştır.

1904'te Dârülfünun Fen Medresesi'ni birincilikle bitiren Fatin Efendi Dârülfünun'da talebe iken İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş, bu yüzden bir müddet de Taşkışla'da hapsedilmiştir. Milli Mücadele senelerinde İstanbul'da kurulan Kuva-yı Milliye Teşkilatı'na girerek faal bir rol oynamıştır. Kendisine İttihatçılar tarafından Şeyhülislamlik teklif edilmişse de kabul etmemiştir. 1904'te mezun olduğu Dârülfünun'un o zamanki matematik programlarının muhtevasını, yapmayı tasarladığı müstakbel işler için yetersiz bulan Fatin Gökmen, matematik kitaplarını, Lavrent Jordan, Darboux'dan; fizik kitaplarını Chwolson'un külliyatından; astronomi ve gök mekaniğini Faye, Baillaud, Poincare ve Tisseraud'dan seçtiği gibi Batı'da telif edilen yeni kitapları da getirmekten geri durmamıştır. Fatin Hoca bundan sonra Dârülmualimin-i Aliyye, Dârüşşafaka, Halkalı Ziraat Mektebi ve Mercan İdadisi gibi mekteplerde matematik hocalığı yaptı. 1909'da Dârülfünun Fen Medresesi (Fakültesi) astronomi ve hesab-ı ihtimali (olasılık) müderrisliğine getirildi. 1933'e kadarki bu görevi esnasında yüzlerce talebe yetiştirmiş olan Fatin Gökmen, bu zaman zarfında bir devre de Fen Fakültesi dekanlığı yapmıştır. 1867'de kurulan ve ilk müdürlüğünü Aristide Coumbary'nin yaptığı (ölm. 1896) Rasadhane-i Amire, daha ziyade bir meteoroloji istasyonu seviyesinde idi. Gerekli alet ve tesislerden mahrumdu.

Dârülfünun'da müderrisliğe tayininden kısa bir müddet sonra (1910) astronominin Türkiye'de inkişâfi için muhakkak bir rasathane kurulması gerektiğine inanmış olan Fatin Gökmen, Maarif Müsteşarı Salih Zeki'nin teşvikiyle zamanın Maarif Nazırı Emrullah Efendi tarafından Rasadhane-i Amire müdürlüğüne tayin edildi ve yeni bir rasathane kurmakla görevlendirildi. Bunun için yer olarak İcadiye tepesi seçildi. İcadiye'nin hemen yanında Yangın İlanı Bölüğü'nün ve topunun da bulunduğu harap bina boşaltılmak suretiyle 4 Eylül 1910'da gerekli tesisler kurulmaya başlandı.

Fen Fakültesi'nde ihdas etmiş olduğu ilm-i hey'et-i riyazı, hesab-ı ihtimali ve hataya nazariyesi dersleriyle ve diğer çalışmalarıyla Türkiye'de modern astronomi tedrisatının temelini atmıştır.

Rasathane'de ilk çalışmalar 1911 yılında Fransız meteoroloji alimi Angot'un yardımıyla kurulan ve meteoroloji istasyonu ile başladı. Ancak Fatin Gökmen, rasathaneyi daha çok astronomi ve yer fiziği müessesesi olarak düşünmüştür. Rasathane'nin yapımında Belçika Uccle Rasathanesi örnek alındı. Harpler yüzünden rasathane Cumhuriyet'e kadar esaslı bir görev ifa edemedi. Bu müddet içinde meteorolojik çalışmalardan başka memleket saat ayarı, mevcut basit aletlerle tayin edilerek bazı müesseselere bildirilmeğe başlandı. Angot ile birlikte önce basit bir zaman servisi açtı. Fatin Hoca, Rasathane'de bir sismoloji bölümü kurmak için gerekli alet ve edevat almak istiyordu. Ancak Maarif Nezareti'nin ilgisizliği yüzünden alınamadı. Fatin Gökmen, 1910-1943 yılları arasındaki 33 yıllık müdürlüğü esnasında Rasathane'nin gelişmelerine çalıştı.

Fatin Gökmen, 1926 yılı başına kadar Türkiye'de resmi olarak kullanılmış olan hicri kameri takvimin aybaşları tespitinin ilmi bir esasa dayanması gerektiğini savunmuştur. Semerkand ekolünün hicri-kameri aybaşlarının tayini için tesis ve tatbik ettiği astronomik metodu, modern astronomi yönünden incelemiş ve bu metodu geliştirerek modern anlayışa uygun bir şekilde formüle etmiştir. Aybaşlarının, yeni ayı görmek suretiyle değil de söz konusu metodun tatbikiyle ve astronomik hesaplar sonucu tayin edilmesi için Hükümet nezdinde devamlı teşebbüslerde bulunmuştur.

Bu teşebbüslerin neticesi olarak 1925 yılı sonlarında çıkan bir kanunla Kandilli Rasathanesi hicri-kameri aybaşlarını hesaplama görevlendirilmiştir. Bu suretle de hicri-kameri takvimde aybaşlarının önceden belli olmaması dolayısıyla husule gelen karışıklığın önüne geçilerek, bu takvim skolastik vasfından kurtarılarak rasyonel bir şekle sokulmuştur.

1925'te Almanya'dan getirilen 20 cm. çaplı Zeiss marka dürbünün yerleştirilmesi çalışmalarının 1935'te tamamlanmasından sonra Güneş lekelerinin gözlenmesine başlanmıştır.

Kandilli Rasathanesi, Fatin Gökmen sayesinde, üniversiteler gelişerek evvela astronomi ve sonra jeofizik dallarına ait enstitü ve kürsülerin teşkiline kadar ve yine Devlet Meteoroloji İşleri'nin ihdasına kadar da meteorolojinin ve astronomi ile jeofiziğin Türkiye'deki yegane temsilcisi olarak kalmış, bu konularda Fatin Gökmen'in adı –hem kendi ilmi gayretlerinin geniş halk tabakalarında inkas bulunması ve hem de bu konuları tanıtıp sevdirmek üzere yayınladığı yazılar, makaleler ve maddeler dolayısıyla bir alem olmuştur.

7.12.1955 Çarşamba akşamı saat 19:00'da Kandilli'deki köşkünde vefatı üzerine, 9.12.1955 Cuma namazını müteakip kılınan cenaze namazından sonra Kandilli Küçüksu mezarlığına defnedildi.

Fatin Gökmen, bütün ömrünü, Kandilli Rasathanesi'ni geliştirmeye hasretmiştir. Yaptırdığı binalardan birini de astronomi ile ilgili çok değerli yazma bir koleksiyon ihtiva eden rasathane kütüphanesine tahsis etmiştir. Kütüphaneye, Kitapçı Raif Yelkenci'yi memur ederek yazma astronomi kitaplarını topladığı gibi yerli ve yabancı bilim eserlerini de getirtmiştir. Bu kütüphane de onun muazzam bir eseridir. Fatin Gökmen, kütüphanedeki bütün kitapları incelemiş ve tavsiflerini tek tek birer kağıda yazıp ilgili kitabın içine koymuştur. Bu kütüphanenin fihristi yerindedir. Kütüphane'den başka eski gözlem aletlerinden meydana gelen bir de müze kurmuştur. Fatin Hoca, Arap ve Fars dillerini çok iyi biliyor, bu dillerde yazılan her eseri okuyup anlayabiliyordu. Başta Fransızca olmak üzere İngilizce ve Almanca'yı da o dillerde yazılmış eserleri okuyup anlayabilecek derecede biliyordu. Introduction to the History of Sciences adlı eseriyle bilim tarihinde çığır açan George Sarton 1952 yılında Türkiye'ye geldiğinde, Kandilli Rasathanesi'ni ziyaret edip, Fatin Hoca ile görüşmüştür.

Fatin Hoca'nın vefatından sonra, talebeleri ve tanıdıkları şahsiyetiyle ilgili pek çok yazı yazmışlardır. Hocası Zalih Zeki, "En mühim eserim, yetiştirdiğim Fatin Efendi'dir.", talebesi Hüsnü Hamid Dilgan, "Teorik ve tatbiki astronomide derin bir vukuf ve sezîşe sahibdi.", bir talebesi "Salih Zeki Riyaziye okulunun mühim bir rüknüdür.", İstanbul Üniversitesi Astronomi Enstitüsü Müdürü W.Gleissberg, "Türkiye'de astronomi ilmini tanıtan ve uzun müddet bu alanda çalışan bir ilim adamıdır.", "Ragıp Akyavaş, "Salih Zeki'nin yetiştirmesi ve Dârülfunun'un ilk mahsulüdür. Düşünen kafası Salih Zeki'nin elinde gelişmiş ve Dârülfunun'un havasıyla bezenmişti."

Fatin Gökmen'in astronomi ile ilgili tespit edilen eserleri şunlardır:

1. Meteoroloji Bülteni 1911-1912

Kandilli Rasathanesi'nde yayınlanan ilk bültendir.

2. 19 Haziran 1936 Kûsuf-ı Küllisi (L'eclipse totale du soleil du 19 Juin 1936):

1948'de Kandilli Rasathanesi hey'et neşriyatından çıkmıştır. Bu çalışmada, Fransız astronom Andoyer'in analitik metodları kullanılmıştır.

3. Eski Hitay Takvimi:

1936'da basılmıştır. Bu çalışmada da Andoyer'in analitik metodları kullanılmıştır. Eserde, bu takvimle ilgili bazı geometrik ve astronomik problemler ele alınmıştır.

4. Eski Türkler'de Heyet ve Takvim:

Fatin Gökmen, Türkler'in astronomi ilmine yaptıkları katkıları tespiti hakkında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kendisine verdiği vazife üzerine kaleme aldığı 1937'de İstanbul'da basılan bu çalışmasını II. Türk Tarihi Kongresi'ne sunmuştur.

Bu çalışmasında esas olarak Nasıruddin al-Tusi'nin Zic-i İlhani'sindeki metni almıştır. Diğer istifade ettiği eserler arasında, Nizamüddin al-A'rac al-Nisaburi'nin Zic-i İlhani şerhi olan Kaşf al-Haka'ik, Uluğ Bey'in Zic-i Gürgani'si, buna al-Kuşci, al-Bircandi, Mirim Çelebi ve Abbas Vesim tarafından yapılan şerhler, bir de İbn Ali'l Fath al-Şufi'nin Risala fi Ta'ril al-Hita va'l-Uygur'u bulunmaktadır. Gökmen, bazı noktaların izahında şarkın büyük hey'etşinaslarından biri olarak gördüğü al-Bircandi'den çok istifade ettiğini ifade etmektedir. Beş kısma ayırdığı eserin 1.kısımı, Şemsi takvim ve devirlerine, 2.kısım, kameri aylara, 3.kısımı, Güneş'in tehalüf ve ta'dil-i merkezine, 4.kısımı, takvim nokta-i nazarından tehalüf ve ta'dil-i Kamer'e, sonuncu ve 5. Kısım da, netice ve münakaşaya ayrılmıştır. Fatin Hoca, mukaddimede, çalışmanın yazılacak olan büyük Türk Tarihi'nin girişine kuvvetli bir dayanak teşkil edebileceğini de belirtmiştir. Eser 42 sayfadır.

5. 1943 Yılında Ayın Doğuş ve Batışını gösterir Cetvel:

Genel Kurmay Başkanlığı X. Şube yayını olarak 1943'te Ankara'da Genelkurmay Matbaası'nda basılan bu eser cetvellerden meydana gelmektedir. Kitabın sonunda cetvellerin izahı ve kullanılması ile ilgili gerekli açıklama bulunmaktadır. (s. 34-35) Eserin sonuna, Türkiye Cumhuriyeti hudutları içinde Ay'ın doğup batışının hesabına göre çizilen bir harita eklidir. 36 sayfadır.

6. Rubu Tahtası Nazariyatı ve Tersimi:

Eser, Rubu tahtası diye bilinen aletin müceyyeb ve mukantara yüzlerinden bahsetmekteyse de esas itibariyle mukantara tarafından bahsetmektedir. Eserin sonunda, eserde geçen eski terimlerin yeni karşılıkları ve Fransızca'sı cetvel halinde alfabetik olarak verilmiştir. 1948'de İstanbul'da basılan bu eser 83 sayfa tutmaktadır.

7. Sterneck Pandülü Nazariyesi:

Yazma halinde olan bu esere rastlanamadı.

8. Teodolit Aleti Nazariyesi:

Yazma halinde olan bu esere rastlanamadı.

9. Sismograf Nazariyesi

Yazma halinde olan bu esere rastlanamadı.

10. Uçak Hızını Tesbit Etme Metodu:

Milli Savunma Bakanlığı'na verilmiş olan bu araştırma da yazma halinde kalmıştır.

11. İlm-i Hey'et-i Riyaziyye Hataya Nazariyesi:

Dârülfünun'da vermiş olduğu Küresel Astronomi ve Hatalar Teorisi dersleri olup, 1927'de Dârülfünun Matbaası'nda taşbaskı usulü ile basılmıştır. 48 sayfa 28x20 (22.7x15) cm, (Süleymaniye Ktp. Mikrofilm servisi, nr.2692/1).

12. Vaz'iyat ve Vaz'iyata Aid Mesail-i Umumiyye:

29 sayfa, pozisyon astronomisi hakkındadır.

13. Arz:

Yerküre'nin gezegenlere olan durumu hakkında bu eser 56 sayfa ve 28x20 (22.7x15.6) cm. ebadındadır.

14. İnkisar-ı Hey'i:

85 Sayfadır.

15. Ecram-ı Semaviyenin Hareketi:

48 Sayfadır.

16. Evkat-ı Şer'iyye:

16 sayfadır (Süleymaniye Ktp. Mikrofilm Servisi, nr.2692/7). Uluğ Bey'in geometrik metodlarla tesis etmiş olduğu temkin ve evkat-ı şer'iyye meselesinin matematiksel analizini seri metodu ile çözümüdür. Bu mesele vaktiyle İslam astronomi alemini ziyadesiyle alakalandırmıştı.

17. İkinci Derece Yüzeyleri Üzerine Basite Tersimi:

Hüsnü Hamid Dilgan, bu eseri, hocasının kendisi için yazdığını söylemektedir.

Toplam 339 sayfa tutan 12-17 numaralı eserler Fatin Gökmen'in Dârülfünun Fen Fakültesi'nde verdiği ders notlarıdır. Dârülfünun Mütbaası'nda taşbaskı usulü basılan bu notları talebesi Hüsnü Hamid Dilgan tutmuştur.

Fatin Gökmen'in Kandilli rasathanesi müdürlüğünde iken yaptığı hizmetler arasında şunlar zikredilmektedir:

Arz manyetizmi tesislerini yaptırmayı, gravimetri çalışmalarını başlatması, deniz seviyesinin incelenmesi için mareopraflar getirtip Rasathane'de elektrisite atmosferik rasatlar yaptırmayı, yer fiziğini yurda ilk olarak sokması, Türkiye haritasının yapılması esnasında bazı temel noktaların tespitini yapması.

Fatin Gökmen, bu eser ve çalışmalarından başka Fen Fakültesi Mecmuası'nda, bazı gazete ve dergilerde ilmi makaleler neşretmiştir. Bunlar arasında, Kûsuf Teorisi ve Bir Ülkede Kûsuf Haritasının Çizimi Problemi , Uluğ Bey'in Rü'yet-i Ehille Meselesinin Matematik ve Optik Etüdü, Cazibe Tayini Meselesi, Yer Miknatisiyetine Dair Bir Etüd, Cisimlerin Hava Dahilindeki Hareketleri, Mermi Sesleriyle Top Mevkiinin Tayini gibi çalışmalar belli başlılarıdır. Fatin Gökmen'in en mühim çalışmalarından biri de Osmanlılar'da ilk rasathaneyi kuran Takiyüddin al-Raşid hakkındadır. Dört makale tutan bu çalışmayı Cumhuriyet gazetesinde neşretmiş ve Cerrah Paşa Tıp Tarihi Enstitüsü'ne vermiştir. Tıp Tarihi Enstitüsü'nde bir de ilim tarihi kısmının kurulmasını tavsiye eden Fatin Hoca, bu kurumdaki çalışmalarla ilgili olarak birçok direktif ve bilgi vermiş bu sahada çalışanları teşvik etmiştir.

Fatin Gökmen'in İA'daki astronomi ile ilgili maddeleri de, onun konuya olan hakimiyet ve vukufiyetini gösteren birer şahittirler.

Bibliyografya: TA, XVII, 501-502; Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, V, 2459; Büyük Larousse, VIII, Gelişim Yay., s. 4674; Fatin Hoca'nın TÜBİTAK 1973 Hizmet Ödülü'ne aday gösterilmesi ile ilgili olarak Prof.Dr. Ahmed Yüksel Özemre tarafından TÜBİTAK Genel Sekreterliği'ne yazılan 19 Mayıs 1973 tarihli yazı; Zahit Yıldız, Tarihte Gödene, İstanbul 1955, s. 94-95; Vefatı üzerine İstanbul ve Ankara gazetelerinde çıkan yazılar: Fuad Duyar: "Fatin Gökmen'in Cenazesi Bugün Kaldırılıyor", Cumhuriyet (9 Aralık 1955); Hüsnü Hamid Dilgan: "Kaybettiğimiz Kıymetler Hocam Fatin Gökmen", Cumhuriyet (13 Aralık 1955); Ali Himmet Berki: " Kaybettiğimiz Büyük Alim Hoca Fatin Efendi", Medeniyet (14 Aralık 1955); Ragıp Akyavaş: "Fatin Hoca", Zafer (Ankara) 19 Aralık 1955; Ahmet Süheyl Ünver: "Ölümü Münasebetiyle Fatin Gökmen ve Eseri", Vatan (İstanbul), (22 Aralık 1955); Eski bir talebesi: "Fatin Hoca", Cumhuriyet (24 Aralık 1955); Ahmet Süheyl Ünver: "50 Senelik Eseri Yaşayan Bir Baş; Fatin Gökmen 1877-XII 1955", (Hürvatan (30 Haziran 1965).